

ОСЯГНЕННЯ ФЕНОМЕНА СВОБОДИ У ЗАХІДНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

У статті досліджуються особливості осягнення свободи у західній філософсько-правовій думці на початку XIX – XX ст. На основі узагальнення творів Р. Арона, І. Берліна, Б. Константа, Дж. Ролза, А. де Токвіля пропонується ціннісне обґрунтування свободи, вивчаються теоретико-методологічні підходи до тлумачення категорії „політична свобода”, розглядаються інституційно-владні і соціокультурні механізми забезпечення свободи в умовах ліберальної демократії.

Ключові слова: *свобода, політична свобода, лібералізм, рівність, демократія, індивідуалізм.*

У кожную історичну добу, а особливо у періоди суспільних трансформацій, свобода потребує не тільки практичного втілення через інститути влади, але й, що є не менш важливим, ціннісного наповнення. Йдеться про політико-правове та ідеологічне осмислення категорії свободи.

У сучасній Україні ідеї політичної свободи гостро актуалізуються у зв'язку з переходом від тоталітарного суспільства до демократичного, вільного, відкритого суспільства. Проблема входження України у співдружність європейських демократичних суспільств – це значною мірою проблема осягнення феномена свободи, зокрема на рівні здійснення державної стратегії реформування суспільства.

Людство вже накопичило величезний досвід, пов'язаний з вирішенням цих проблем у суспільствах із різними формами правління, рівнем політичної свідомості та правової культури. У зв'язку з означеним, надзвичайно актуальним, і до того ж недостатньо проаналізованими в українській філософсько-правовій літературі є концепції політичної свободи в західній лібералістиці.

Зазначена проблематика у вітчизняній філософії, юриспруденції та політичній науці почала ґрунтовно розроблятися лише в останні роки завдяки дослідженням М.М. Гуренко [4], В.П. Заболоцького [5], І.І. Прокопчук [8] та ін. Проте, досліджувана проблема є досить багатогранною і потребує нових наукових розробок.

Виходячи з вищезазначеного, автор статті ставить **за мету**, по-перше, проаналізувати теоретико-методологічні підходи до тлумачення політичної свободи у західній філософсько-правовій думці, по-друге, розкрити багатоструктурний характер категорії „свобода”, висвітлити види свободи та можливі протиріччя між ними.

Як слушно зауважив свого часу І.Берлін, індивідуальна свобода не є головною потребою людини [2, 22]. Але з певних часів свобода починає сприйматися надзвичайно значущою цінністю, а її відсутність – станом, який суперечить людській природі. „Бажання не зазнавати зазіхань та належати самому собі свідчать... про те, що цивілізація досягла високого ступеня розвитку як в особі окремих індивідів, так і суспільства в цілому” [2, 27].

Нерідко свободу визначають перш за все як свободу вибору, як принципову можливість віддати переваги, надати можливості подіям розвиватися саме у бажаному напрямку та ін. Однак таке розуміння свободи здається явно недостатнім, неповним, ілюзорним. Насправді, свобода вибору може проявити себе у ситуації, коли людину примушують здійснювати вибір, коли вона бажала б його уникнути взагалі, або ставлять у ситуацію, в якій вона повинна вибирати між явно і рівною мірою неприйнятними альтернативами. Вибір – один з можливих проявів свободи, але не її сутність.

Свобода – багатомірна. Сучасне розуміння її вміщує в себе відсутність перешкод, доступність вибору, ефективну владу, свободу як статус, свободу як самовизначення,

свободу робити те, що хочеться, і, нарешті, свободу самоволодіння (self-mastery). У особистому плані свобода проявляє себе і усвідомлюється як можливість самостійно визначеного і скерованого розвитку, спонтанної, довільної активності, як можливість вести такий спосіб життя, який подобається. Це може бути й саме існування, не пов'язане з необхідністю прийняття якихось рішень, це може бути спокійне „занурення” у незмінність, нерухомість. Свобода, яка розуміється саме так, виявляється простором приватного життя, у якому перебуває наділена автономією волі (одна з ключових категорій соціальної філософії лібералізму), порівняно розвинутим самоусвідомленням і почуттям гідності особистість. Приватне життя – надбання порівняно пізнього і зрілого етапу розвитку суспільства, один з надзвичайно значних проявів цивілізованості, виробленості особистісного початку [6]. Можливість існувати незалежним чином, розпоряджатися собою – одне з незнищуваних, непоборних прагнень людської натури, не всіма, втім, усвідомлюване і поділюване. Ця можливість виявляє себе у можливості приймати рішення, погоджуючи їх із власними уявленнями про те, як повинно бути, з власними смаками, перевагами, інтересами та цінностями.

Узагальнюючи здобутки сучасної західної філософії та доробки вітчизняних дослідників, можемо виділити наступні види свободи:

1) за формою свобода може бути негативною (або „свободою від”) та позитивною, (або „свободою до”). Негативна свобода полягає у відсутності нездоланих перешкод для реалізації особою своєї волі, відсутності будь-якого тиску, примусу, нав'язування сторонньої волі. Негативна свобода закріплюється у правах та свободах громадян. Позитивна свобода полягає у спроможності людини, спираючись на знання, особистий досвід та переконання, здійснювати за власним вибором певну діяльність, яка реалізується через права, свободи, виконання обов'язків та в усвідомленні відповідальності за власні дії;

2) щодо суб'єкта свобода поділяється на особисту, де носієм свободи виступає індивід (ідеться про свободу слова, об'єднань, совісті, про недоторканність особи тощо) та суспільну, де носієм свободи виступає весь народ, і яка реалізується у принципах народного суверенітету;

3) за сферою прояву у суспільстві свобода може бути економічною, політичною, культурною, релігійною тощо;

4) за рівнем інституційно-правового закріплення у суспільстві свобода може бути реально забезпеченою та декларативною, тобто псевдосвободою;

5) за ідеологічним обґрунтуванням можна виокремити наступні тлумачення свободи: ліберальне, демократичне, анархічне, тоталітарне. Ліберальна парадигма тлумачення свободи ґрунтується на формально-правовій рівності, індивідуалізмі, незалежності, підтримці переважно негативної свободи, розумінні справедливості як відплати по заслугах, а спільного блага, як добробуту більшості. Парадигма демократичного тлумачення свободи заснована на соціальній рівності, соціальній справедливості, що згладжують суспільні та економічні крайнощі та протиріччя, колективізмі, значній увазі до позитивної свободи, а отже намаганні забезпечити матеріально-правові гарантії можливості користуватися своїми правами та свободами. Анархістське тлумачення полягає у протиставленні свободи законів і праву. Свобода можлива лише поза сферою впливу зорганізованого державою суспільства у вигляді самоврядних тенденцій, бо закон та інститути влади обмежують, звувають свободу. Парадигма тоталітарного тлумачення свободи полягає в обґрунтуванні фактичної рівності, ідеї колективізму; ядром свободи вважається колективне ціле, тобто саме держава наділяє своїх громадян свободою, звідси і значна увага до розробки засад політичної свободи і нехтування особистою свободою, значний акцент на позитивній свободі, причому „свобода до” мислиться як дозволена, регламентована, безальтернативна поведінка;

б) персоніфікація свободи у вигляді вільного акту волевиявлення людини дозволяє виокремити наступні стадії:

- а) зовнішня свобода, тобто відсутність нездоланих зовнішніх перешкод, що унеможливають реалізацію людиною своєї волі;
- б) внутрішня свобода, що полягає у наявності знань, досвіду, морально-ціннісних настанов та світоглядних орієнтирів, що формують інтереси і потреби особи, та розуміння шляхів їх вирішення;
- в) наявність вибору та його здійснення через прийняття рішення на основі власної волі;
- г) почуття відповідальності за прийняте рішення та його наслідки.

Аналіз свободи як багатоструктурного поняття надає можливість, з одного боку, виокремити та ґрунтовніше вивчити різні види свободи, інституційно-владні та соціокультурні механізми її забезпечення у суспільстві, а з іншого боку, акцентувати увагу на проблемі конфлікту між видами свободи. Ця вельми серйозна проблема була розроблена у різних своїх аспектах визначними мислителями минулого та сучасного, серед яких Р. Арон [1], І. Берлін [3], Б. Констан [7], Дж. Ролз [9], А. де Токвіль [10]. Сутність конфлікту полягає не лише у ймовірному зіткненні, протиріччі між видами свободи, а й у можливості реалізації у суспільній практиці одного типу свободи за рахунок утисків інших типів свободи або й нехтування ними. Систематизуючи теоретичні підходи вищевказаних вчених та власні міркування, розглянемо найбільш характерні конфлікти між видами свободи.

1. Співвідношення економічна / політична свобода. На існування цієї проблеми свого часу вказав А. де Токвіль. Аналізуючи суспільне життя ліберальної Америки 30-х рр. XIX ст., філософ виявив, що у масовій свідомості часто свобода зводилася лише до економічної свободи, до реалізації принципу *laissez-faire*, до забезпечення необмеженого права власності. Філософ застеріг демократичні народи проти відмови від одночасної реалізації і політичної свободи через хибну думку, що „виконання свого громадянського обов'язку здається нездоланною перешкодою, яка відволікає від власної справи. Це – ігри нероб, участь у яких дискредитує солідних людей, зайнятих серйозними, життєво важливими справами” [10, 396]. Мислитель підкреслив, що політична апатія мас призводить до деспотизму.

2. Співвідношення особиста / суспільна свобода. Цю проблему вивчали А. де Токвіль, Б. Констан, І. Берлін, Дж. Ролз. Вперше на цю проблему звернув увагу Б. Констан. Він підкреслив, що суспільна свобода як форма колективної свободи цінувалася стародавніми народами, які її сповідували, особиста свобода була особливо важливою для сучасних йому народів. Однак, Б. Констан застерігав проти неможливості ціннісного протиставлення цих типів свободи, а головне – однобічної реалізації у суспільстві лише одного типу свободи. Цю думку слідом за Б. Констаном розвивали А. де Токвіль, І. Берлін та Дж. Ролз.

3. Антиномія декларативна / реальна свобода. Бути вільним зробити що-небудь та бути здатним зробити що-небудь – різні речі. При цьому, як зазначає Р. Арон, „неспроможність стає несвободою лише в тому випадку, коли її створює втручання інших” [1, 129]. Наприклад відсутність дієвих механізмів реалізації проголошених прав і свобод: інституційно-правових, економічних, інформаційних тощо.

4. Співвідношення негативна / позитивна свобода. Цю проблему висвітлювали А. де Токвіль, І. Берлін. Забезпечення негативної свободи А. де Токвіль вважав недостатнім для того, щоб людині бути вільною, підкреслюючи необхідність і позитивної свободи. На думку І. Берліна, один тип свободи може обмежувати інший; одна свобода може перешкоджати реалізації іншої, або заважати створенню таких умов, за яких може існувати інша свобода, або найбільш повний ступінь свободи, або

свобода для більшої кількості людей [3, 71]. Як негативна, так і позитивна свобода мають свій зміст, мету та цінність. За І.Берліном, позитивна свобода – це відповідь на питання: „Хто повинен керувати мною?” „Позитивна свобода є дещо само по собі цінне, незалежно від того, чи стикається вона з вимогами негативної свободи або з будь-якими іншими, причому вона становить внутрішню, сутнісну цінність, а не цінна лише тому, що на її користь були приведені ті або інші докази (наприклад, Б. Констан говорив, що без неї було б надто легко зруйнувати негативну свободу, а Дж. С.Мілл вважав її необхідним засобом – але все ж таки лише засобом – для досягнення щастя)” [3, 58]. Негативна свобода, за І. Берліном, дає відповідь на питання: „Якою є сфера, де даному суб’єкту – особі чи групі осіб – надана або повинна бути надана можливість бути такою, якою вона є, і робити те, що вона здатна робити, без стороннього втручання?” Люди, які вважають, що негативна свобода практично не має ніякої цінності без умов, які забезпечують можливість активно користуватися нею, або без задоволення інших людських прагнень, схильні зменшувати значення негативної свободи, відмовляючи їй у самому праві на звання свободи, забуваючи зрештою, що без свободи загасає людське життя, як суспільне, так і індивідуальне. Протиріччя між негативною та позитивною свободами полягає в тому, що позитивна свобода здійснення своїх можливостей може обмежувати, звужувати негативну свободу невтручання. Як вказував І.Берлін, „акцент на негативній свободі, як правило, залишав окремим людям або групам більше різних шляхів; позитивна ж свобода зазвичай відкриває менше шляхів, однак дає більше сил йти ними” [3, 71].

Конфлікт негативна / позитивна свобода неминує порушує питання про вибір та переваги. „Чи слід у тому чи іншому випадку розвивати демократію за рахунок свободи особи...? Чи слід віддати милосердю перевагу перед справедливістю, або стихійності перед ефективністю?” [3, 61]. А. де Токвіль підкреслював значущість обох форм (як негативної, так і позитивної) з визнанням пріоритету за позитивною свободою. І.Берлін до розв’язання проблеми співвідношення негативна / позитивна свобода підходить дещо більш критично та скептично. Він критикує „філософів-моністів”, що прагнуть остаточних рішень, порядку та гармонії будь-якою ціною, бо там, де кінцеві цінності несумісні, непримиренні та одночасно абсолютні в принципі неможливо віднайти чітких рішень. Тому І. Берлін виступав проти:

- 1) ігнорування наявності подібного конфлікту;
- 2) намагань за допомогою „найбільш досконалих” знань гармонізувати та зняти протиріччя;
- 3) відкинути конкуруючу цінність, зробивши вигляд, що вона тотожна з тією, що залишилася. Власний підхід І.Берліна до проблеми врегулювання конфлікту негативна / позитивна свобода полягає у необхідності здійснення вибору із врахуванням загальних ідей, головних життєвих цінностей, притаманних людині та суспільству в цілому.

Проблема протиріч між видами свободи змушує глибоко замислитися над питанням вибору, пріоритетів при реалізації у суспільній практиці. Найбільшу увагу привертає конфлікт між негативною та позитивною свободами. Для процесів державотворення, що відбуваються в Україні, особливого значення набуває, на наш погляд, саме розважливе вирішення протиріччя між негативною та позитивною свободами. Однобічна реалізація негативної свободи через якомога більше розширення приватної сфери „невтручання” у життя особистості переважно з боку держави, на чому наполягав класичний лібералізм ХІХ ст., ставить під сумнів свободу соціально незахищених верств населення, тотальне насадження позитивної свободи, що ілюстрував колишній радянський досвід у вигляді практики зрівнялівки, утискає свободу соціально активних верств населення. Сучасна західна політична наука, обґрунтовуючи ідеї соціального лібералізму, визнала необхідним гармонійне поєднання

негативної та позитивної свободи, що втілюється у теорії та практиці соціальної держави. Подібний підхід є дуже актуальним і для України.

Криза, що охопила усі сторони суспільного життя в Україні та інших пострадянських державах на шляху демократизації та забезпечення повноцінного функціонування свободи, породжує аномію, політико-правовий нігілізм, глибокі ціннісні розчарування та фрустрації. Нівелювання цінностей сприяє схибленому, спотвореному тлумаченню та розумінню ідеї свободи, знищенню в ній глибокого гуманістичного потенціалу. Низькі матеріальні можливості більшості населення щодо досягнення власних інтересів та потреб зменшують „цінність” свободи в його очах, породжуючи уявлення про переваги „колишнього соціалізму” перед сьогодишньою „демократією”. На перехідному етапі від тоталітарного минулого до формування стабільної демократії перед політологами постає серйозна проблема не лише вивчення, обґрунтування, а й захисту вихідних, базових загальнолюдських цінностей, зокрема політичної свободи.

Як вже зазначалося вище, осмислення чи переосмислення поняття свободи вимагає визначення вихідних методологічних засад аналізу цієї категорії. На наш погляд, можна виокремити наступні методологічні підходи до тлумачення свободи.

1. Розглядати свободу з позицій індивіда чи колективу, чи їх органічної єдності. Тлумачити ідею свободи з точки зору індивіда чи з точки зору колективу – це дві абсолютно протилежні антропологічні концепції.

Вільні та рівні особи об'єднуються між собою і утворюють суспільне ціле, а суспільна свобода похідна від свободи індивідів. Чи навпаки? Свобода властива лише суспільному цілому, бо особа може реалізувати свою свободу та стати індивідом лише у спілкуванні з іншими людьми, у колективі, пройшовши процес соціалізації.

2. З якими цінностями та яким чином (паритет / пріоритет) узгоджувати свободу у суспільстві.

3. Якому виду свободи надавати перевагу при реалізації у суспільстві (зовнішній чи внутрішній стороні, індивідуальній чи політичній свободі).

4. Обґрунтовувати свободу з позицій дозвільного підходу, коли у законі чітко визначено, що людина має право робити, чи з позицій обмежувально-попереджувального підходу, коли у законі встановлена заборона на певні дії і свобода безпосередньо виходить від умовчання закону.

Підсумовуючи варто зазначити, що для сучасної української суспільно-політичної практики актуальними, на наш погляд, є наступні методологічні засади до інтерпретування категорії свобода:

1) поєднання індивідуалістсько-комуналістських підходів при тлумаченні свободи, що полягає в обґрунтуванні паритетних відносин „особа-держава”, гармонізація публічних та приватних інтересів;

2) визначення свободи як основоположної соціальної загальнолюдської цінності, з якою мають бути узгоджені інші значущі цінності: рівність, демократія, політична стабільність, морально-ціннісний консенсус, економічний добробут тощо. Однак при виникненні конфлікту цінностей і при необхідності соціального вибору найгуманнішим засобом вирішення подібної проблеми повинно стати надання пріоритету свободі;

3) обсяг свободи у суспільстві встановлює обмежувально-попереджувальний підхід. При цьому свободу громадян у приватній сфері визначає принцип: „Що не заборонено законом, те дозволено”, а юрисдикцію посадових осіб у публічній сфері забезпечує протилежний принцип: „Що прямо дозволено, те не заборонено”.

Література

1. Арон Р. Эссе о свободах: „универсальной и единственной свободы не существует” / Раймон Арон // Полис. – 1996. – № 1. – С.128–138.

2. Берлин И. Две концепции свободы // Современный либерализм: Ролз, Берлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон; пер. с англ. / Исая Берлин. – М.: Дом интеллектуальной книги, Прогресс–Традиция, 1998. – С.19–43.
3. Берлин И. Четыре Эссе о свободе; пер. з англ. / Исая Берлин. – Лондон, 1992. – 395с.
4. Гуренко М.М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина [Текст]: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра юрид. наук. 12.00.12 / М.М. Гуренко; Нац. акад. внутрішн. справ України. – К., 2004. – 36 с.
5. Заблоцький В.П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 [Електронний ресурс] / В.П. Заблоцький; Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2002. – 35 с.
6. Коган Л.В. Триединство свободы / Л.В. Коган // Вопросы философии. – 1997. – №5. – С.31–43.
7. Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей / Б.Констан // Полит. – 1993. – № 2. – С.97–106.
8. Прокопчук І.І. Ціннісне та інституційно-владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії: політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвіля: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 [Електронний ресурс] / І.І. Прокопчук; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2001. – 16 с.
9. Ролз Дж. Теория справедливости; пер. с англ. / Джон Ролз. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 535 с.
10. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке; пер. с франц. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки / Алексис де Токвиль. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.

Аннотация. Мойсеенко В.Н. Постижение феномена свободы в западной философско-правовой мысли.

В статье исследуются особенности постижения свободы в западной философско-правовой мысли в начале XIX – XX вв. На основе обобщения произведений Р. Арона, И. Берлина, Б. Констана, Дж. Ролза, А. де Токвиля предлагается ценностное обоснование свободы, изучаются теоретико-методологические подходы к толкованию категории „политическая свобода”, рассматриваются институционно-властные и социокультурные механизмы обеспечения свободы в условиях либеральной демократии.

Ключевые слова: свобода, политическая свобода, либерализм, равенство, демократия, индивидуализм.

Summary. Moysienko V.N. The comprehension of the phenomenon of freedom in the Western philosophical and legal thought.

This article investigates comprehension of freedom properties in the Western philosophical and legal thought of the beginning of XIX – XX centuries. The suggested value substantiation of freedom is based on generalization of works by R. Aron, I. Berlin, B. Constan, J. Rolzs, A. de Tocqueville. The article also studies theoretical and methodological approaches to the interpretation of the category "political freedom" and institutional and socio-cultural mechanisms of freedom ensuring under conditions of liberal democracy.

Key words: freedom, political freedom, liberalism, equality, democracy, individualism.

Надійшла до редколегії 25.09.2010 р.

УДК 291.5

А. О. Ангелова

**ПРОБЛЕМА СТАРОСТІ В ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ПОГЛЯДАХ
ЛУЦІЯ АННЕЯ СЕНЕКИ**

В публікації розглянуто створену античним філософом-стойком концепцію старості, викладено зміст головних розмислів Сенеки щодо духовного життя старіючої людини, а також пов'язаних з цим проблем смерті та суїциду, виявлено специфіку проголошених